

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században

*Szegedy-Maszák Mihály
irodalomtörténész
az MTA rendes tagja*

A 21. század egységesítő tendenciái új távlatba helyezik a magyar irodalmat, mely viszonylag kevésbé él a nemzetközi köztudatban. Egy globalizálódó világban a magyar irodalom szakértőinek sürgető feladata, hogy újraértelmezzék a nemzeti örökséget új környezetünk igényei szerint. Az előadás sorra veszi az irodalomtörténet írásának főbb fajtáit, hogy szempontokat nyújtson ehhez a feladathoz.

Napjaink irodalomtörténésze nem hiheti, hogy azt kell elbeszélnie, „ahogyan valójában megtörtént” az irodalom története, inkább arra kell vállalkoznia, hogy ugyanazt az eseményt többféle, egymást akár cáfoló távlatból mutassa be. Az író felnagyított figuráját vagy a tökéletes műalkotás mítoszát hangsúlyozó, illetve a fejlődéselvű irodalomtörténettel szemben korszerűbb és termékenyebb az a szemlélet, mely a térben és időben változó olvasóközönséget helyezi a középpontba.

1943-ban született Budapesten. 1966-ban végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar–angol szakán, majd Cambridge-ben folytatta tanulmányait. 1978-ban az irodalomtudomány kandidátusa, 1989-ben akadémiai doktora lett, 1993-tól az MTA levelező, 1998-tól rendes tagja.

Pályáját az MTA Irodalomtudományi Intézetében kezdte, 1981-től az ELTE BTK oktatója, 1990-től egyetemi tanár, 1994-től az Összehasonlító irodalomtudományi tanszék vezetője. Hosszabb időt töltött kutatóként külföldön (cambridge-i King's College, American Council of Learned Societies). Az Indiana Egyetem professzora.

Számos irodalmi társaság tagja, tisztségviselője. 1995 óta az Academia Europaea (London) tagja, 1996-tól a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 1997-től a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság alelnöke, 2002-től az MTA Irodalomtudományi Bizottságának elnöke. Számos tudományos folyóirat szerkesztője, szerkesztőbizottságának elnöke vagy tagja (*Hungarian Studies*, *New Literary History* [USA], *Protestáns Szemle* stb.).

Főbb kutatási területe: összehasonlító irodalomtudomány, a 19–20. századi magyar irodalom.

Bevezetés: létezik-e elfogulatlan irodalomtörténet-írás?

„Az egyetemes emelkedés kora”, „Az első virágzás kora”, „A hanyatlás kora”, „Az újjászületés kora”, *A felvilágosodástól a sötétedésig, Nemzet és haladás, Türelmetlen és késlekedő fél század* – az ilyen s hasonló fejezet- vagy könyvcímek azt sugallják, hogy a magyar irodalomtörténet-írásra döntő módon nyomta rá bélyegét az olyan célelvőség, amelyet vagy a nemzetközi, vagy a nemzeti haladásra vonatkozó előföltevés jegyében fogalmaztak meg. 1908-ban Horváth János „magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi” egymást szűkítő fokozataiként, mintegy negyedfél századdal később Szerb Antal egyházi, főúri, nemesi és polgári irodalom egymásutánjaként képzelte el a magyar irodalom fejlődéstörténetét. A kérdés az, vajon mennyiben érvényesíthető e kettős szempont a 21. század elején.

Napjaink irodalomtörténése nem tetszeleghet a mindentudó megfigyelő szerepkörében. Nem gondolhat arra, hogy az „ahogyan valójában megtörtént” elbeszélője; sokkal inkább arra kell vállalkoznia, hogy ugyanazt az eseményt többféle, egymást nem annyira kiegészítő, mint inkább cáfoló távlatból mutassa be. Számára nem lehetnek „puszta” adatok; mindegyikük elméleti előföltevéseket rejt magában. Az előítélet nem ellentéte a megértésnek, mert ez utóbbi csakis az előbbiből következhet – mint arra a múlt század több jelentős tudósa is emlékeztetett. Aki úgy véli, a tények önmagukért beszélnek, s a filológiai szövegmagyarázat célja magának a szövegnek szó szerint való értelmét megadni, nincs tudatában saját elfogultságainak. Ahogy valamely festmény értelmezése nem oldható meg ikonográfiájának „maradékaltalan földerítésével”, mert a képet nem „eredeti állapotában” látjuk, hanem ahogyan ránk hagyományozódott, ugyanúgy valamely költemény, regény vagy színmű üzenete mindig a hatástörténet függvénye.

Nem arról van szó, hogy a történelem eseményei valamikor valóban megtörténtek, saját önazonosságukban azonban már nem hozzáférhetőek, mert ez még mindig azt a föltevést rejtené magában, hogy különbséget lehet tenni előzetesen létezett tények és utólagos értelmezések között, vagyis számolni kell a múlt puszta közvetítésének a lehetőségével. Ez azt jelentené, hogy elvileg létezik eleve adott múlt, holott a múlt mindig értelmezés eredménye. Az esemény fogalma már eleve magában foglalja az értelmezési távlatot, hiszen minden csakis valaki számára, azáltal történhetett meg, hogy értelmezést kapott. A történész nem beszélhet események önazonosságáról vagy hozzáférhetőségéről, pusztán közvetítésről, mert akkor önelentmondásba keveredik. Az irodalmi mű nem tárgy, amelynek állandó, egyszer s mindenkorra rögzített jelentése van. Valamely költemény, regény vagy színmű akkor maradandó értékű, ha különböző értelmezésekre ad lehetőséget.

A 21. század egységesülést (*globalization, mondialisation*) hozhat magával, s ezáltal új távlatba helyezheti a magyar művelődést, különösen pedig a nyelvhez kötött irodalmat. A közízlést a népszerű kultúra, a szórakoztató-

ipar irányítja, ez pedig a nemzetközi piacnak és a magántulajdonban levő világcégek hirdetésiparának van kiszolgáltatva. A gyorsan változó helyzet, a gazdaság és a tömegtájékoztatás, az ismereteket lejegyző, továbbító és feldolgozó közegek (médiák) nemzetköziesedése, a tömeges méretű utazások, az európai államok közösségének megszilárdulása s az angol nyelv világméretű térhódítása gyökeres átértelmezést tehet szükségessé. A magyar irodalom viszonylag kevésbé él a nemzetközi tudatban, s ennek az is oka, hogy szakértőinek eddig ritkán sikerült nemzetközi összefüggésbe illeszteni a magyar nyelvű műveket. A legutóbbi negyedszázad politikai változásai egyre sürgetőbbé tették a nemzeti örökség újraértelmezését.

Ebből a föltevésekből kiindulva az irodalomtörténet végső szókinccsével, pontosabban néhány olyan kulcsszóval szeretnék foglalkozni, amely gyakran szerepelt irodalomtörténetekben, mintegy meghatározta a múlt értelmezésének irányát. Rendszeres vizsgálódás helyett az életrajzi, nemzeti, összehasonlító, fejlődéselvű és befogadás-központú felfogásra összpontosítom a figyelmet.

Életrajz és irodalomtörténet

Mindmáig erős a kísértés, hogy a korai magyar szövegek túlnyomó többségét ne műalkotásként, hanem a középkori, reneszánsz vagy barokk művelődés megnyilvánulásaként olvassuk. A 19. századi irodalomról készült könyveket viszont olykor azzal a céllal írták, hogy életrajzi kalauzt adjanak a sokra becsült szövegek megfejtéséhez. Az irodalomtörténész nem függetlenítheti magát a közvélekedéstől. A művelődéstörténet vagy életrajzírás létjogosultságát kétségbe vonni éppúgy hiba, mint e tudományágot, illetve műfajt az irodalomtörténet helyére iktatni. A lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk át. Petőfi s Ady tevékenységének megítélése elválaszthatatlan az életrajzi megközelítéstől. E szemlélet történeti jelentőségét hiba volna lebecsülni, hiszen nemzedékek felfogására volt döntő hatással, napjainkban azonban a költők kultusza helyett inkább műveik változó értelmezésével célszerű foglalkoznunk. Talán még azt sem lehet kizárni, hogy az életrajzi megközelítés népszerűsége is okolható azért, hogy e két költővel sokáig többet foglalkoztak, mint a nemzetközi romantikába jól beilleszthető Vörösmarty, az összehasonlító távlatból máig elhanyagolt Arany János vagy a korai huszadik század irányzataihoz közel álló Babits és Kosztolányi műveivel.

Bármennyire lejárt az önmagukban tekintett alkotások szerkezeti leírásának ideje, azt a kísértést is célszerű elkerülni, hogy az alkotó személyiségével takarjuk el a műveket. Az örök érvényűnek föltételezett művek szerzője iránti tisztelet nem okvetlenül egyértelmű a megértéssel. A kultuszra hivatkozás sokszor az emberi személyiség önazonosságának és egységének olyan árnyalatlan föltételezéséhez kapcsolódott, melyet már Montaigne is elhibáztottnak tekintett. Némileg kockázatos olyan egységet föltételezni, melynek

Vörösmarty Mihály
(1800–1855)

Ady Endre (1877–1919)
és Babits Mihály (1883–1941)

József Attila (1905–1937).
Varga Imre szobra, 1971

Hexameter:

szó szerint: hat mérték. Az ókori görög és latin költészetben gyakori verssor, amelyben általában öt daktilusnak nevezett egységet, azaz lábat (hosszú–rövid–rövid szótag) egy spondeus (két hosszú szótagú egység) követ.

Időmértékes verselés:

az ókori latin és görög költészetre különösen jellemző verselési mód, amely rövid és hosszú szótagok váltakozásán alapszik.

Harmonia caelestis:

szó szerint égi, mennyei összhang. Az Esterházy Pálnak tulajdonított, 1711-ben megjelent egytételes kantáták sorozatának címe. Innen vette Esterházy Péter a szókapcsolatot egyik legjelentősebb regényének címéhez.

egyaránt része a *Munkások* és az *Eszmélet*. Az életmű egységének gondolata olyannyira kétes hitelű, hogy az irodalomtörténet-írásban aligha szerencsés a jellemképszerű írásmód hagyományához ragaszkodni.

Nemzeti és összehasonlító irodalomtörténet

A történetész legnehezebb föladatai közé tartozik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hol a határ értékítélet és személyes elfogultság között. Ítéleteink – tudatosan vagy öntudatlanul – mindig előfeltevésekre épülnek: vagy megerősítjük, vagy cáfoljuk a közvélekedést. A 19. században gyakran a nemzeti azonosság alapján választották el a lényegest az elhanyagolhatótól. A nemzeti irodalomtörténetekben a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak. Ez a felfogás már a múlté, de a múlt sosem felejthető, hiszen hamarosan már a jelen is a részévé válik. Az ember a történelemben él. Ahogy az építészet összefügghet éghajlati feltételekkel s valamely hely anyagi adottságaival, úgy valamely költői hagyomány is függhet nyelvi adottságtól, s ennyiben nem ültethető át másik művelődésbe. A **hexameter** a magyarban lehetséges, mert rövid magánhangzóinknak van hosszú párja, az angolban viszont nem ilyen a hangok rendszere. Ezért nem lehet, vagy legalábbis igen nehéz Berzsenyi, Vörösmarty vagy akár Radnóti **időmértékes verselésű** költeményeit angolra fordítani.

A nemzeti s összehasonlító irodalomtörténet-írás között egyszerűbb elvileg áthidalni a szakadékot, mint a gyakorlatban. A viszonylag szélesebb körben elterjedt nyelvek irodalmát az úgynevezett kis irodalmaknál sokkal könnyebb együtt tárgyalni, már csak azért is, mert összehasonlításuknak nagyobb a hagyománya. A magyar irodalmár számára mindig erős a kísértés, hogy a nemzeti művelődésben központinak tartott értékek nemzetközi elismertetésére törekedjék. Noha a nemzetközi kézikönyvek olykor fölületesen ítéleznek a kevésbé hozzáférhető irodalmakról, mégis tudomásul kell venni, hogy az anyanyelven, idegen nyelven és fordításban olvasás a megértésnek három különböző módját jelenti, s a jövőben a nemzetközi érintkezés miatt egyre nagyobb szükség lehet az idegen elsajátítására, amely a fordítás tágabb értelmezésével rokonítható.

A külföldet nem okvetlenül ugyanaz érdekelheti, mint ami az anyanyelvi közönséget vonzza. Hadd említsek egy példát a közelmúltból. 2002-ben Kertész Imre kapta az irodalmi Nobel-díjat. Németország terjesztette föl erre az elismerésre, s ez annyiban érthető, hogy ebben az országban több példányban adták el a műveit, mint Magyarországon. Mivel magyarázható ez? Többféle választ is adtak e kérdésre. Egyiket sem vélem egészen kielégítőnek. A magam részéről a nemzeti s nemzetközi távlat közötti különbségre hivatkoznék, mely a fordíthatóság különböző mértékével függhet össze. Lehet, a *Bevezetés a szépirodalomba* vagy a **Harmonia caelestis** bizonyos távlatból még jelentősebb alkotás, mint a *Sorstalanság*, de Esterházy említett

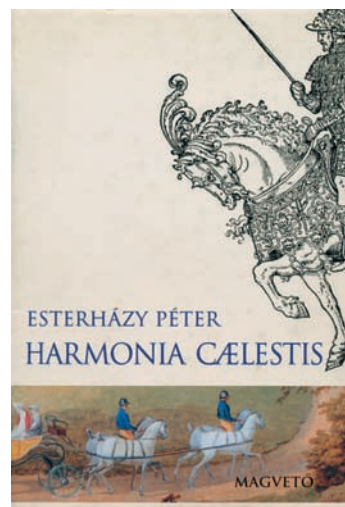
művei mélyen gyökereznek a magyar történelemben, s ezért kevésbé fordíthatók, mint Kertész regénye, mely a holokauszttal foglalkozó irodalom fokozatosan kialakuló nemzetközi **kánon**jának a részévé vált.

Mi a közös nevező az irodalom életrajzi s nemzeti megközelítésében? Mielőtt erre válaszolnék, szeretnék kitérni röviden a nemzeti irodalomszemlélet jövőjének a kérdésére. Az 1990-es években sok kiadványban lehetett olvasni az Amerikai Egyesült Államok növekvő hatásáról. Ez a történetiség elhalványodásával is járhat, vagyis olyan veszélyt rejtethet magában, amelyet Henry James egyik befejezetlen regénye, a *The Sense of the Past* (1917) mintegy előrevetített, azt sugalmazván, hogy Amerika elszigetelődhet a történelemtől, hiszen gondolkozásmódját olyan előítélet határozza meg, amely szerint a mindenkor jelen mindig nyomtalanul kitörli a tegnapot. Ha e föltevés megalapozott, a gazdaság egységesülése a művelődés helyi értékeinek a rovására következhet be. „Nem számít, hol is vagyok, ha egyszer be tudok kapcsolódni a világhálóba” – írta 1999-ben egy irodalmár. A részvétel a világgazdaságban, a termelés, a piac s a fogyasztás nemzetköziesedése, az államközi kapcsolatok gyors növekedése, a tömegtájékoztatás egységesülése a művelődésben is érzeti hatását. Az egykori második és harmadik világ az elsőtől alkalmazkodik, és eközben némely művelődések veszíthetnek önállóságukból.

A gazdaság egységesülése maga után vonhatja a közös emlékezetnek és a nem egyidejű egyidejűségnek (az időszerűtlennek) elhalványulását. A nőmozgalom súlyának növekedése arra figyelmeztet, hogy a nemzeti hovatartozás érzését másféle, nem területhez kötött elkötelezettség is háttérbe szoríthatja. Nem szeretnék elhamarkodott ítéletet alkotni. Mindössze arra emlékeztetnék, hogy több ismert tudós is figyelmeztetett az egységesülés hátrányaira. Az új közlési módok átalakíthatják a művelődést. A tömegtájékoztatási közegek kevesebb időt engednek az olvasásra. A könyv súlyának csökkenésével a köztisztelőben tartott művek kánonjai is átalakulhatnak.

Magától értetődik, hogy a helyi művelődések tisztasága merő ábránd. A múltban is akadt példa arra, hogy egyik kultúra maga alá rendelte a másikat. A kérdés az, vajon a tömegtájékoztatási közegek hatására egységesülő művelődés nem jelenti-e új korszak eljövételét, amelyben a helyhez kötött nemzeti kultúra veszíthet a súlyából. Nem ugyanaz egy zeneművet s egy irodalmi alkotást átmenteni a nemzetközi örökségbe. A Bartók zenéjére jellemző **rubato** játékot sem könnyű elsajátítani olyan előadónak, aki más hagyományon nevelkedett, egy 17. századi Erdélyt megidéző történelmi regény fordítása mégis nehezebb föladatnak bizonyulhat. Ismét csak arra lehet következtetni: a fordíthatóságnak különböző fokozatai léteznek.

A gazdaság egységesülése afféle új népvándorlással is együtt járhat. Franciaország vagy Németország jellegét máris döntően megváltoztatta az ott élő arab, illetve török közösség, és Hollandia, sőt még Anglia arculatán is módosítottak a bevándorlók. Az Európai Unió kibővítése előre nem látható változásokkal járhat. A múltban a legtöbb ember egy bizonyos nyelvi közösségben nevelkedett, és később fordításra kényszerült, valahányszor másik nyelvi közösséggel találkozott. A jövőben egyre többen érezhetik magukat nyelvközi állapotban, a nyelvet igen tágan, művelődési hagyományként, közösségi emlékezetként értelmezve.

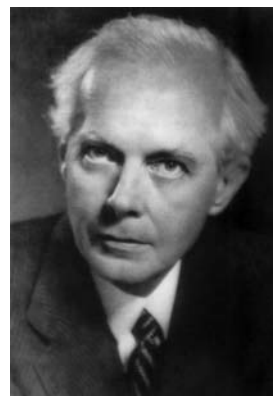

Kánon:

a közmegebecsülésben részesülő művek összessége.

Rubato:

olaszul szó szerint: ellopott idő. A zenei előadásban a leírt (nyomatott) hangjegy értéktől való eltérést jelenti, vagyis azt, hogy az előadó gyorsít és lassít a kifejező hatás érdekében.

Bartók Béla (1881–1945)

Azok a magyar írók, akik évtizedeken át éltek távol hazájuktól, óhatatlanul is a második hazájuk távlatából szemlélik anyanyelvük kultúráját. Némelyikük a kommunizmus éveiben mintegy a nyugati világ torzképét látta Európa keleti felében, hasonló módon ahhoz, ahogyan a gyarmatosítás korában a brit vagy francia értelmiség egy része a nyugati világ visszamaradt megfelelőjének vélhette Indiát vagy Algériát. Második száműzetése idején Márai Sándor többször is annak a bizonytalanságát fogalmazta meg, aki két kultúra között él. Sőt, még azt a kérdést is fölvetette: vajon tekinthető-e a száműzetésben és az anyaországban élők tapasztalata egyazon elbeszélés két részének. Olasz és amerikai földön írt művei arra is emlékeztetnek, hogy az irodalomtörténet-írás nem kerülheti meg a nyelvi viszonylagosságot, és ennyiben fontos szerepet játszhat az egységesülés szószólói és elmarasztalói között folyó vitában.

Fejlődéselvű irodalomtörténet

Az életrajzi, nemzeti s összehasonlító irodalomszemlélet képviselői gyakran a szervesség eszményéhez, az eredet, a növekedés és a hanyatlás metaforájához folyamodnak, amidőn egyes műveket valamely fejlődés szakaszaiként jellemznek. A szerves lények növekedése s a művészetek alakulása között alighanem már Arisztotelész is párhuzamot vont, mikor az *Oidipusz királyt* tekintette a tragédia csúcának, kánoni rangra emelvén Szophoklésznek ezt a művét. Akár tömörségben, akár fokozatosságban gondolkozunk, néhez elkerülni azt az elbeszéléseszményt, amelyben fontos szerepet játszik a leszármaztatás, az azonosság és az örökség.

A történelem során előfordult, hogy gyakorlati célt szolgáló tárgyak öntörvényű alkotásokká minősültek át. Az öntörvényűség (autonómia) bizonytalan értelmű szó. Többszörre annak érzékeltetésére használják, hogy a művészet megszabadul a nem művészinél tekintett föladatoktól. Az öntörvényű irodalom talán azzal rokonértelmű, amit Richard Wagner abszolút zenének nevezett. Történeti jellege nyilvánvaló: ugyanúgy a **romantika** örökségéhez tartozik, mint az eredetiség eszménye. A középkori irodalomban vagy a régi kínai művészetben aligha lehet utánézésről beszélni.

Közvetlenül avagy közvetve, a legtöbb irodalomtörténet Giorgio Vasari híres munkájának hatását mutatja. A sík felületre rajzolás vagy festés **mimetikus** érvénye talán fejlődhetett az idők során, az irodalom esetében viszont éppúgy aligha lehet hasonló alapot találni a célelvű történetíráshoz, mint a zenetörténetben. A szó művészetében a fejlődéselv kevésbé lehet létjogosult. Ezen a területen egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy rangsorolni lehet az ábrázolás különböző módjait. Kassák Lajos számozott verseit nem törlik ki József Attila költeményei, mert a fiatalabb költő nem tökéletesítette azt, amit idősebb pályatársa hozott létre; másféle írásmódot alakított ki. A **szabad vers** vagy a **belső magánbeszéd** megjelenését kétségkívül értelmezték valamely fejlődés jegyében, de az ilyen célelvű folyamatokat más szempontok tovább bonyolíthatják, sőt akár kérdéssé is tehetik.

A tudományokban s a technikában a későbbi általában kiszorítja, elavulttá teszi a korábbi. Nem így van ez a művészetekben. Ami fejlődésnek

Romantika:

a tizennyolcadik század vége felé kibontakozott művészeti s irodalmi mozgalom, melynek képviselői az alkotó képzelet öntörvényű megnyilvánulásának tekintették a művészetet, a szerkezet világos áttekinthetőségének rovására a befejezetlenséget, töredékességet juttatták érvényre, és előszeretettel merítették ösztönzést a keresztény középkori művészettől, valamint a népköltésztől. A festészetben a vonalszerűséggel szemben a szín elsőlegességét juttatták érvényre, a zenében pedig elbizonytalanították a hangnemi meghatározottságot.

Mimetikus:

a jelző a görög *mimészisz* szóból származik, mely utánzást jelent. Mimetikus körülbelül annyit jelent: az érzékelhető világ ábrázolására törekvő.

Szabad vers:

olyan verselés, amelyben az egyes sorok hosszúsága és szerkezete nem ismétlődik. A köztötnek nevezett verselés ellentéte.

Belső magánbeszéd:

elbeszélő művekben a szereplők tudatában végbemenő folyamatokat érzékeltető, néma belső beszéd.

tekinthető egyik távlatból, könnyen visszalépésnek minősülhet másik nézőpontból tekintve. Maradiság és korszerűség, megszüntetés és megőrzés, „még” és „már” ellentéte erősen megkérdőjelezhető. Ha behallgatunk Berlioz *Fantasztikus szimfóniájának* negyedik s Beethoven *Kilencedik szimfóniájának* harmadik tételébe – e két zenemű keletkezését nem több, mint körülbelül hat év választja el egymástól –, érzékelhetjük, hogy az előbbi hangszerelés vonatkozásában újszerű az utóbbihoz képes, ám a tematikus fejlesztés szempontjából Berlioz műve akár még kezdetlegesnek is nevezhető Beethovenével összehasonlítva. Az ilyen kétarcúságok arra emlékeztetnek, hogy az értelmező távlat a történetiség lényegéhez tartozik. Új és régi, teremtés és találás mindig viszonylagos.

A gyarmatosítás utáni korban a nem nyugati művelődés ismerete is hozzásegíthet ahhoz, hogy félretegyük az egyoldalú szembeállításokat. A megértés záloga lehet annak észrevétele, hogy az **avantgárd** értékörző, és megfordítva. Új és régi értelmezés függvénye. Különösen jól érzékelhető ez, ha elhagyjuk a nagy nyelvi közösségek irodalmát. Természetesen ez az állítás arra a nehezen bizonyítható vagy cáfolható föltevésre vezethető vissza, hogy a világ nyelveit csakis a közösségek mérete alapján lehet rangsorolni. Aki elfogadja ezt az előítéletet, végső soron a nyelvek különféleségének és egyenrangúságának elvét vallja, tehát olyan álláspontot foglal el, amelyhez hasonlót Wilhelm von **Humboldt**nak, Edward **Sapir**nak, Benjamin Lee **Whorf**nak, magyar vonatkozásban Széchenyi Istvánnak és Kosztolányi Dezsőnek lehet tulajdonítani.

A kevéssé hozzáférhető irodalmak részben azért nem tudnak a kialakuló nemzetközi kánon részévé válni, mert máig nagy hatású az a szellemtörténet-től örökölt hiedelem, mely valamely korszak minden művészi megnyilvánulását egységes korszellemmel hozza összefüggésbe. Még a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság folyamatban levő, eddig tizenhét kötetes, *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* című vállalkozásában is észrevehető ennek az örökségnek a nyoma. A **szimbolizmussal** foglalkozó kötet egyes fejezetei például olyan életműveket méltatnak, amelyeknek nem sok köze van Mallarmé kiindulópontként választott költészettanához. Mallarmé vallási értelemben hitetlen volt, a személytelen költészet eszményét vallotta, a tanító jelleget összegegyeztetetlennek tartotta az irodalommal, s elutasította a politikai állásfoglalást. Ady írt istenes verseket, énközpontú, valamésos költészetet művelt, és vannak versei, amelyek közvetlen politikai cselekvésre szólítanak föl, mégis ott szerepel a szimbolizmusról szóló fejezetben.

Befogadás-központú irodalomtörténet

Szokás arra hivatkozni, hogy a befogadás előtérbe állításával az irodalomtörténet föloldhatja a feszültséget művészi és történeti érték között, különösen akkor, ha elismerjük, hogy az eredetiség nem tekinthető állandó lényegűnek. Tagadhatatlan, hogy a korábbi magyar irodalomtörténet-írás nagyon kevés figyelmet szentelt a művek életének.

Avantgárd:

a francia *avant-garde* (előőrs) szóból. A huszadik század elején kibontakozott olyan mozgalmak összefoglaló neve, amelyek gyökeresen szakítottak a korábbi művészet eszményeivel. Ilyen mozgalom volt például a francia kubizmus, az olasz és az orosz futurizmus, a német expresszionizmus, az angol–amerikai imagizmus, a holland és orosz konstruktivizmus, a magyar aktivizmus vagy a francia szürrealizmus.

Humboldt, Wilhelm von

(1767–1835):

német filozófus, diplomata és nyelvtudós. Elsőként írta le a nyelvet olyan szabályok szerint működő dinamikus rendszerként, amely véges számú elemből végtelen számú mondat konstruálását teszi lehetővé. Legfőbb nyelvfilozófiai munkája *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról* magyarul is megjelent *Válogatott írásainak* kötetében.

Sapir, Edward (1884–1939):

amerikai etnológus, kultúrakutató és nyelvész, aki az amerikai bennszülöttek társadalmait vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a nyelv erőteljesen meghatározza az egyén viselkedését és gondolatait, illetve a társas kapcsolatok formáit is, vagyis hogy az ember nyelvnek foglya.

Whorf, Benjamin Lee

(1897–1941):

eredetileg vegyészmérnök, később nyelvész és antropológus, aki Edward Sapirral együtt munkálkodva jutott arra a nyelvfilozófiai belátásra, hogy az anyanyelv struktúrája mint minden emberi tevékenység kulturális előfeltétele messzeemenően preformálja gondolkodásunk, s így valóságészlelésünk sémáit is.

Szimbolizmus:

irodalmi s képzőművészeti irányzat, mely a tizenkilencedik század második felében bontakozott ki. Stéphane Mallarmé, a legnagyobb szimbolista szerző a burkolt, ki-mondatlan jelentés elsődlegességét hirdette a költészetben.

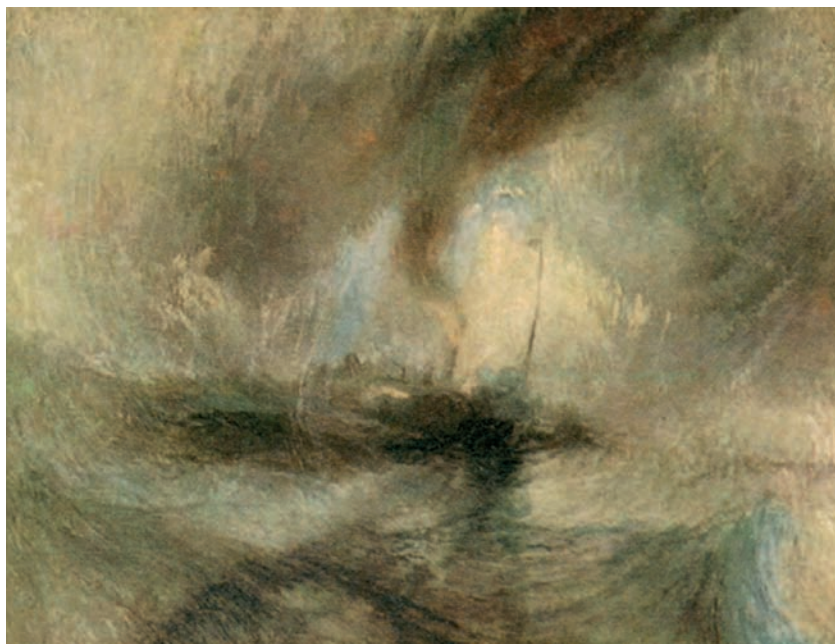
Az a tény, hogy az utóbbi évtizedekben nem egyszerűen a hatásra, de egyenesen a befogadásra helyeződött át a hangsúly, természetesen következett az önmagára zárt műalkotás eszményének elavulásából. A zenei fölvételek történetében ezt a váltást, pontosabban hangsúlyeltolódást az élő előadások fölértékelődésének lehet megfeleltetni. Az értelmezés előírásai mindig művészi és eszmei áramlatok függvényei. A romantika az értelmezés személyes elkötelezettségét állította előtérbe, mely örökséghez képest mindkét háború után ellenhatás jött létre.

A huszadik század egyik nagy zongoristája, Edwin Fischer – aki Magyarországon is sokszor adott hangversenyt – Hindemith, Sztravinszkij és Toscanini hatásával hozta összefüggésbe az értelmezés romantikus örökségének a leértékelését, sőt még Bartók tevékenységére is hivatkozott ebben a vonatkozásban; Schönberg pedig azt állította, hogy a személytelen értelmezésre jellemző „érzelmi ridegség” a dzsessz „merev, rugalmatlan mértékével” függ össze. Shakespeare színműveinek értelmezéstörténetéből arra lehet következtetni, hogy az előadó, illetve az értelmező sokkal nagyobb szabadságot élvezhetett a távolabbi múltban, mint a huszadik században, hiszen lényegesen fontosabb szerepet játszott az alkotás folyamatában. Hasonló föltevést a zenére is lehet vonatkoztatni: a távolabbi múltban kevésbé lehetett elkülöníteni az alkotót az előadótól.

A műalkotás eredeti jelentésének szószólói lényegében történetietlen szemléletet vallanak. A fordítások, átdolgozások, reneszánsz színművek, vagy akár olyan szerzők alkotásai, mint például Henry James, Marcel Proust vagy Kosztolányi Dezső, arra emlékeztetnek, hogy a művet sosem lehet adottnak tekinteni, hiszen állandóan újraírja, föl- és leépíti, s ezáltal kérdésessé teszi magát. A *Lear király* néven ismert alkotásnak, az *Esti Kornél*-ról írott némely történeteknek vagy József Attila s Szabó Lőrinc egyes költeményeinek nincs egyetlen irányadónak tekinthető, hitelesnek mondható szövege. A romantika költőinél nem ritka, hogy nincs értelme föltenni a kérdést: vajon szándékos-e a töredékszerűség avagy „véletlen” eredménye, mint ahogyan Constable vagy Turner megannyi festményénél sem igazán érdemes azon tünődni, befejezett vagy félbehagyott alkotásokról, esetleg vázlatokról van-e szó.

A legutóbbi évtizedekben nagy hatású szerzők állították, hogy a remekmű eszméje érvényét veszítette, nemcsak klasszikusokról, de modernségről sem igazán célszerű beszélnünk, mert e kettő kölcsönösen föltelezi egymást. Az újítás hagyományáról értekeztek, a hős fogalmából eredeztették és elavultnak minősítették a lángelme eszményét.

Az elmondottak alapján a következő föltevés fogalmazható meg: egyfelől az irodalmi alkotás lényegéből fakad, hogy olvasójának mintegy a szerkesztő föladatát is kell vállalnia, aki különböző változatokat vesz figyelembe, másrészt az újraolvasás közeli rokona az átírásnak és a fordításnak. Az értelmezést helyreállítással azonosítani annyit jelent, mint tagadni a történelmet, olyan lényegyet tulajdonítani a művészi alkotásnak és befogadásnak, amely független tértől s időtől. Az értelmezés mindig adott fölvételek szerinti olvasást jelent, és az irodalomtörténész célja annak vizsgálata, miként hatottak a szövegek különböző időkben s helyeken az olvasókra. Ennek a

Hóvihar. William Turner festménye, 1842

célnak elérését leginkább a hatástörténeti anyag viszonylagos szűkösége gátolja. A zenei előadás különféle módjairól elég sok fölvétel készült – igaz, csak a legutóbbi évszázadban. Lényegesen kevesebbet lehet tudni arról, miként olvastak a múltban, ezért az irodalomtörténészek nehezebb a föladata. Az írásban rögzített értelmezések köre még szűkebb, mint a hangfölvételeké. A történetírónak mintegy újra kell alkotnia az értelmezési hagyományok, nyelvhasználati megszokások, művészi, erkölcsi, eszmei és politikai felfogások, társadalmi intézmények, valamint az ismeretet rögzítő, továbbító és feldolgozó közegek (médiumok) kölcsönhatását.

Végkövetkeztetés

Arra a kérdésre, miként lehetséges irodalomtörténetet írni a huszonegyedik században, csakis azt felelhetem: egyszerűen kell állítani s tagadni a célelvűséget. Ellentétben azokkal, akik az intézmények által szentesített kánon keretein belül maradnak, állandóan meg kell kérdeznünk magunktól, minek alapján lehet vagy kell kiválasztani azokat a szövegeket, amelyek nyomot hagytak, lényeges szerepet játszottak a művelődésben. Történeti hatás és művészi érték elválaszthatatlan egymástól.

Nincs kizárva, hogy valamely nemzeti irodalom nem alkalmas arra, hogy egységes történetként jelenítsék meg, mint ahogyan valamely szerzői életmű azonossága vagy egy műfaj örökségének a folytonossága is megkérdőjelezhető. Az irodalmi alkotások nem egy, de sokféle történet elmondásához szolgálhatnak alapul, mert önazonosságuk erősen megkérdőjelezhető.

Még eszményként sem létezik befejezett, azaz teljes, végleges értelmezés, mert a megértés lényegéből fakad, hogy mindig csakis részleges lehet. Minden célelvűség valamely kánont tételez föl, és a történetiség hitelteleníti az

Stéphane Mallarmé (1842–1898). Édouard Manet festménye, 1876

The Preference for the Primitive

Episodes in the History of Western Taste and Art

E.H. Gombrich

efféle eszményt. Még Ernst Gombrich, a kánoniség, a megőrzés eltökélt híve is elismerte utolsó könyvében, hogy „a művészettörténet evolúciós szemléletét a viszonylagosságnak olyan értelmezése válthatja föl, amely minden szakaszt sajátos kifejezési módként szemlél – a későbbi nem jobb, csak más, mint a korábbi”. Mallarmé már 1891-ben arra figyelmeztetett, hogy „az állandóság és egység nélküli társadalomban nem jöhet létre állandó, végleges érvényű művészet”. E jellemzés a mai magyar nyelvű közönségre is vonatkoztatható: nagyon különböző értelmezési közösségekből tevődik össze, melyek értékrendje lényegesen eltérő. Ugyan melyikünk formálhat jogot arra, hogy biztos ítéleteket hozzon? Ezért is nehéz megmondani, hogyan értelmezzük át a magyar művelődés örökségét a huszonegyedik században. Különböző olvasók más és más történetként képzelik el a magyar irodalmi örökséget.

Célevűség nélkül nincs történetírás, de egymást keresztező célevűségeket kell gondolkodnunk. A célevűségnek az ad létjogosultságot, hogy az irodalmat az értékek megőrzésére törekvő, tanítható művelődés részeként is fel lehet fogni. Ugyanakkor nem feledhetjük, hogy bizonyos értelemben minden jelentős műalkotás új kezdetnek fogható fel. Az újrakezdés igénye időről időre megfogalmazódott a történelem során, így a középkor után (*re-naissance, re-formatio*) vagy a romantikában, amidőn gazdaságilag és társadalmilag kezdetlegesebb (parasztinak, középkorinak, keletinek vélt) világban kerestek gyógyulást a fejlődés okozta betegségekre.

Bármennyire nehéz egymással ellentétes igényeknek eleget tenni, a történetírás ellentörténetek elmondását, érvek és ellenérvek szembesítését igényli. Az irodalmi szövegek nem annyira időn kívül álló befejezett művek, mint inkább olvasók által mindig újraalkotott képződmények. Ahogyan egy zenetudós írta az értelmezésről szóló könyvében, „a műalkotások jelentése nem időtlen valóságokra vonatkozik, nem is kizárólag a szerzők gondolatainak és tudatos vagy öntudatlan szándékainak eredménye; különböző emberek egymástól eltérő korszakokban és körülmények között mindig másként értelmezik őket”. Ha élő műalkotásokkal foglalkozunk, változó értelmezések történetét írjuk. Azért is lehet üdvös számítógépes alakban is elképzelni a jövő irodalomtörténetét, mert a kinyomtatott könyvvel ellentétben módot ad az állandó változtatásra.

Ajánlott irodalom

- Balakian, Anna* (ed.): *The Symbolist Movement in the Literature of European Languages*. Bp.: Akadémiai K., 1982. Sorozatcím: *A Comparative History of Literatures in European Languages = Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története*.
- Bezeczky Gábor*: *Az irodalomtörténet mint mesemondás*. In: Zemplényi Ferenc – Kulcsár Szabó Ernő – Józán Ildikó – Jeney Éva – Bónus Tibor (szerk.): *Látókörök metszése*. Bp.: Gondolat, 2003.
- Féja Géza*: *A felvilágosodástól a sötétedésig: a magyar irodalom története Bessenyeitől Arany János haláláig*. Bp.: Magyar Élet, 1942.
- Fischer, Edwin*: *Ludwig van Beethoven zongoraszonátái*. Bp.: Zeneműkiadó, 1961.
- Gombrich, Ernst H.*: *The Preference of the Primitive: Episodes in the History of Western Taste*. London: Phaidon, 2002.
- Horváth János*: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp.: Akadémiai K., 1976.
- Mallarmé, Stéphane*: *Sur l'évolution littéraire (Enquête de Jules Huret)*. In: *Oeuvres complètes*, Paris: Gallimard, 1945.
- Németh G. Béla*: *Türelmetlen és késlekedő félszázad: a romantika után*. Bp.: Szépirodalmi Kvk., 1971.
- Sőtér István*: *Nemzet és haladás: irodalmunk Világos után*. Bp.: Akadémiai K., 1963.
- Szegedy-Maszák Mihály*: *Irodalmi kánonok*. Debrecen: Csokonai, 1998.
- Szegedy-Maszák Mihály*: *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*. Bp.: Akadémiai K., 2003.
- Szerb Antal*: *Magyar irodalomtörténet*. 2. átdolg. kiad. Bp.: Révai, 1935.
- Toldy Ferenc*: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig, rövid előadásban, 1864–1865*. Bp.: Szépirodalmi Kvk., 1987.
- Tolnai Vilmos*: *Bevezetés az irodalomtudományba*. [Az 1922-ben Budapesten, az Eggenberger Könyvkereskedés által kiadott mű reprintje] Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1991.
- Vasari, Giorgio*: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. [1550] Bp.: Magyar Helikon – Európa, 1973.

